

Bódiss Tamás

Csomasz Tóth Kálmán himnológiai öröksége

Az 1948-as magyar református énekeskönyv szerkesztési munkáinak megindulása, elvi alapvetése

Több mint 50 év telt el a XX. század egyik leghaladóbb szellemű egyházi énekeskönyvének megszületése óta. Ez az énektár az 5 éve megjelentetett református „világénekeskönyv” ellenére ma is a Magyarországi Református Egyház hivatalos használatú énekgyűjteménye. Ötven év nagy idő, megmérettetik a könyv és az azt használó egyház is. Ugyanakkor az ötven év a számvetésre és az esetleges továbblépés szükségességére is figyelmeztet. Az alábbi tanulmány az énekeskönyv keletkezéstörténetével és énekanyagának értékelésével foglalkozó munka egyik első fejezete. A téma tárgyalását nemcsak az énekeskönyv kora teszi időszzerűvé, hanem Csomasz Tóth Kálmán születésének 2002-ben bekövetkező —immár közeli— centenáriuma is.

Bódiss Tamás a főtí református gyülekezet orgonista-karnagya, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzene-tanszakának tanára, a ReZeM titkára, a Magyar Egyházzenei Társaság protestáns tagozatának vezetője.

A két világháború között a magyar zenekultúra megújulása, a magyar zenei múlt felfedezése az alig 20 éves, 1921-ben megjelent református énekeskönyv megújításának tervét is felvetette. A Református Egyház Egyetemes Konventje 1937 decemberében újjászervezte az énekügyi bizottság munkáját „énekeskönyvünk minél szebbé, népünk vallásos lelkületét kifejezőbbé és mélyebbé tételé végett.”¹ A bizottság előadójává Árokháty Bélát választották. Ő szerkesztette az „első, igazán komoly elvi célkitűzésű és megfelelő színvonalú”² énekeskönyvet, melyet 1939-ben a jugoszláviai református gyülekezetek részére adtak ki. A bizottságban 1939. augusztus 14-én mutatták be Árokháty Béla munkáját, amely minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy az anyaországi énekeskönyv revíziója elkezdődhessék.

Az érdemi munkát az énekügyi bizottság 1940. június 13-án tartott ülésétől számíthatjuk, amelyen Ravasz László püspök a reform szükségességét az egyház lelki megújulásával kapcsolatban hangsúlyozta:

A megtisztított egyházban a gyülekezeti ének imádság, igehirdetés és hitvallás, ugyanakkor pedig az istentiszteletnek egy olyan része, amelyen leginkább megmutatkozik az igazi művészet. ... az énekeskönyv színvonala mutatja az illető egyház kegyességének és műveltségének színvonalát.

¹ Részlet a Konventi ülés jegyzőkönyvéből, 1937. december 7–11. Zsinati levéltár 315. doboz.

² Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest 1950. 197.

Tartalmi szempontból az énekanyag megújítását a múlt és az egyetemes értékek beemelésével jelölte meg:

Az evangélium által megihletett egyházi zenének tiszta református ága sok olyan kincset termelt, amelyet nem szabad nélkülöznünk, és nem tudom, hogy három és fél évszázad alatt énekeskönyvünk zeneművészeti része nem szenvedett-e olyan romlásokat, amelyeket okvetlenül ki kellene küszöbölni.³

Ezen az ülésen elhatározták az 1921-es énekeskönyv teljes szöveganyagának teológiai és irodalmi szempontú kritika alá vételét. Árokháty Béla a himnológiai kutatás megkezdését és a munkához szükséges külföldi szakkönyvek beszerzését szorgalmazta.

A munkák hírére a közvélemény is megmozdult. Hozzászólások, cikkek jelentek meg az egyházi újságokban. 1941. január 17–19-én a Kálvin János Társaság IV. országos konferenciáját „Zsoltároskönyvünk az Ige mérlegén” címmel rendezte meg; az előadások nyomtatásban is megjelentek.⁴ Részletes kérdőív készült az általánosan használt énekanyag és az énekléssel kapcsolatos igények, javaslatok felmérésére. A kérdőívek feldolgozását még 1941 nyarán elkezdte Karácsony Sándor és Árokháty Béla, aki ezt a munkát már nem tudta befejezni 1942 márciusában bekövetkezett halála miatt. Utódként Vikár Sándor és Ádám Jenő neve merült fel, kik közül végül az utóbbi választatott meg.

1943 februárjában a Konvent elnöksége „zártkörű konferenciát rendezett a megújítandó énekeskönyv alapvető, főként zenei problémáinak tisztázása céljából.”⁵ A konferencián Karácsony Sándor ismertette a feldolgozott kérdőívek tanulságait. Ádám Jenő, Balla Péter, Sulyok Imre és Vikár Sándor neve mellett itt szerepel először előadóként Csomasz Tóth Kálmán⁶ neve, aki „Az énekanyag megrostálásának szempontjai”-t foglalta össze, a füzet végén pedig függelék-ként közölte saját összeállításaként „Az új magyar református énekeskönyv dicséretanyagának tervezetét”-t. A 150 zsoltár mellé választott további 220 dicséret felsorolása (20 fohászkodás, 150 hitvalló és alkalmi ének, 25 lelki ének, 25 halottas ének) már 80%-ban az 1948-as énekeskönyv anyagát tartalmazza.

³ Részlet az ülés jegyzőkönyvéből. Ravasz László beszéde az egyházi sajtóban is megjelent.

⁴ Sajtó alá rendezte Árokháty Béla, Budapest 1941.

⁵ Révész Imre előszava a konferencia anyagát tartalmazó füzetből: *Az új énekeskönyv felé*. Debrecen 1943.

⁶ Csomasz Tóth Kálmán 1902. szeptember 30-án született a Pápa melletti Tapolcafőn. Apja, Tóth Kálmán református kántortanító, akinek tágabb körű zenei érdeklődését népzenei gyűjtései is tanúsítják. Az ifjú Tóth Kálmán 1912-től a Pápai Református Kollégiumban diákja volt. Teológiai tanulmányait az első két évben Pápán végezte, majd az Egyesült Államokban az Ohio állambeli Daytonban fejezte be. Hazatérve 1926-tól két éven át az Eötvös Kollégium tagjaként a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karán magyar-angol szakon tanult tovább, de a végső vizsgákat nem tette le. 1928-tól Budapesten, majd Kaposvárt, Sárkeresztesen, végül Csurgón szolgált lelkészként. Önéletrajza szerint Révész Imre megkeresésére kapcsolódott be az énekeskönyv-megújítási munkálatokba, de erről közvetlen dokumentumot a rendelkezésre álló anyagban még nem találtunk.

A tervezet végén zárómegjegyzésként megállapítja:

... a magyar eredetű, vagy magyar protestáns egyházaink éneklő gyakorlatában meghonosodott énekanyag rendszeres számbavétele nemcsak ma élő nemzedékünknek törlesztetlen szellemtudományi és egyháztörténelmi tartozása, de a kelően megalapozott és időálló értékű énekeskönyvi reform egyik fő feltétele és gyakorlati kelléke is.

A himnológiai-tudományos munka alaposabb és elmélyültebb végzése érdekében a továbbra is Csurgón lelkészkedő Tóth Kálmán⁷ segédlelkészt kér maga mellé, hogy a tudományos munkára szabadságot nyerjen. Munkája eredményeképpen kartotékrendszerbe kerül az eddig énekeskönyvekben legalább egyszer megjelent, több mint 1300 ének, másrészt elkészül az énekek különböző tematikus csoportosítása kátétémák, valamint metrikai, dallami és az idegen eredetű énekek esetében nyelvi hovatarozandóság szerinti szempontokkal. Szintén kartotékrendbe kerül több, mint 250, a XVIII. század végéig megjelent énekeskönyvi dallam azok közeli, vagy távoli variánsaival együtt, végül feljegyzés készül az énekeskönyvbe felvehető, már lefordított, vagy még fordítandó külföldi eredetű énekekről.⁸

A kutatómunkát a világháború eseményei szakítják félbe. 1944. december 1-én, hogy a közeledő front elől családját biztonságba helyezze, elhagyja Csurgót. A polgári közlekedés akadozása miatt —mint kórházlelkész— egy kórházvonattal szándékozik Pápára eljutni. A vonat úticélját menetközben kétszer is módosítják, végül az egész szerelvény a felső-bajorországi Coburgba érkezik a lelkészcsaláddal együtt. Innen csaknem másfél éves tartózkodás után, 1946. május közepén tér vissza Magyarországra. A csurgói egyházi szolgálatba, de főleg az énekeskönyvi munkába visszatérése azonban nem megy minden nehézség nélkül. A gyülekezet szolgálati helyének felelőtlen elhagyásával, mások jobboldali szimpatizálással vádolják, míg ő közben az énekeskönyvi munka újbóli zavartalan végzése érdekében mozgat meg minden követ. Az énekeskönyv szerkesztése érdekében való közegyházi alkalmazás még Révész Imre pártfogása ellenére sem valósítható meg, így a lelkészcsaládnak vissza kell térnie Csurgóra.

A csurgói templom még 1945. március végén leégett, a lelkészlakás is jelentős mértékben megrongálódott. Odaveszett a lelkészi könyvállomány jelentős része. Szerencsére Tóth Kálmán az 1943–44-ben írt kutatásait rögzítő jegyzeteket Csurgóról történt eltávozásakor magával vitte, de hangszer, jelentősebb lexikon és énekeskönyvek nélkül kellett most tovább dolgoznia. A Konventhez és amerikai barátaihoz írt leveleiben közli, milyen énekeskönyvekre és szakkönyvekre lenne szüksége a további munkához, de ezeket végül egyik irányból sem sikerült beszereznie.

⁷ Lánya szíves közlése szerint a Csomasz előnevet hivatalosan sosem vette fel, publikációiban kezdte használni, később viszont ezen a néven vált ismertté.

⁸ 1946. november 9-i bizottsági ülésre készült előterjesztésből.

Csurgóra visszatérte után veszi kezdetét az énekeskönyv szerkesztésének második — az elsőhöz képest minden bizonnyal nehezebb — szakasza. Ennek közvetlen kiváltó oka, hogy augusztus közepén fölmerül a délvidéki énekeskönyv anyaországi átvételének kérdése. Csomasz Tóth Kálmán ezzel kapcsolatban szeptember közepén foglalja össze véleményét.⁹ Szintén szeptemberben Schulek Tibornak ír a két felekezet himnológusai közötti munkálkodás alapelveiről, egyszerismind közli észrevételeit az 1945-ben Sulyok Imre szerkesztésében megjelent *Régi magyar istenes énekek* című gyűjteményről. (E 127 énekből álló füzet az evangélikus gyülekezeti éneklés megújulásának első jele volt.)

Még ugyanezen hónap végén Révész Imre, Ravasz László püspökök és Ádám Jenő bevonásával megszületik a döntés az 1948-ra tervezett próbaénekeskönyv kiadásáról. Az énekeskönyv szerkesztőbizottsága — melynek az előzőeken kívül Áprily Lajos, Karácsony Sándor, Képes Géza és Czeglédy Sándor is tagjai közé választott — első ülését november 9-én tartotta, melyen Csomasz Tóth Kálmán mint a bizottság előadója ismertette a tervezett énekeskönyvre vonatkozó általános terveit, elképzeléseit és az eddig elvégzett munkákat. E néhány, fentebb említett írásból megismerhetjük, milyen elképzelésekkel, tervekkel indult az igen rövid, mindössze alig két éves közvetlen szerkesztői munka. A fő gondolatokat az alábbiakban foglaljuk össze.¹⁰

1. Az énekeskönyv meghatározza egy egyház hittudatát, jelzi kegyességi, hitvallásos szintjét. A reform ezt a múltból átvett értékek beemelésével emelheti, erősítheti:

Az új magyar református énekeskönyv döntő tényező lesz abban, hogy milyen irányban fejlődik a legközelebbi jövőben a magyar református kegyesség és jellem. ... a mostani reformnak a szó igazi értelmében konzervatívának és a múltra építő természetűnek kell lenni ... Mivel nálunk énekeskönyvünk történetével kapcsolatban himnológiai hagyományról, helyesebben ennek folytonosságáról alig beszélhetünk, az énekeskönyv mai szerkesztőinek évszázadok mulasztásait kell pótolni, nemzedékek hibáit kiküszöbölni és hiányait betölteni. (5)

2. Időt kell hagyni a régebbi és újabb, magyar és külföldi egyházi éneklés problémáinak felmérésére és „megemésztésére”, az arra alkalmas énekanyag megfelelő átvizsgálására, megrostálására, egyházunkat fel kell készíteni, hogy a felkínált javakkal helyesen tudjon élni.

⁹ Kérdéses, hogy ez a *Vélemény* címet kapott részletes elemzés nyilvánosságra került-e egyáltalán.

¹⁰ Az egyes (részint kihagyásos) idézetek melletti szám a következő forrásokat jelöli:

(1) Levél Révész Imrének, 1946. augusztus 15.

(2) Levél Révész Imrének, 1946. augusztus 28.

(3) Vélemény a délvidéki énekeskönyvről, 1946. szeptember 13.

(4) Levél Schulek Tibornak, 1946. szeptember 20.

(5) Előterjesztés a Konvent énekügyi bizottságában, 1946. november 9.

(A dokumentumok megtalálhatók a Ráday Levéltár hagyatéki anyagában.)

Az énekeskönyvi reformnak feltétlen együtt kell járni a gyülekezetek hit-tudatának, valamint kulturális-zenei és liturgiai műveltségének emelésével, mert az énekanyag megújítása önmagában hiábavaló lépés. Ezért kiemelten fontos a lelkészek, vallástanárok, énekvezérek, kántorok, missziói és ifjúsági munkások megfelelő felkészítése:

Az éneklés megromlása és kiszikkadása mind hitvallásos és kegyességi, mind liturgiai és zenei tekintetben olyan hosszúra nyúlt, és egyház, valamint zenei élet-színvonalunk hihetetlen elalacsonyodásában annyira megrögződött helyzetet teremtett, hogy azt csupáncsak az énekeskönyvi reform időbeli siettetésével, a feltétlenül szükséges és mind a magyar, mind a régebbi és újabb külföldi éneklés anyagának és problémáinak felmérése és megemésztése nélkül csak több-kevesebb dilettantizmussal, vagy legalábbis hevenyészettséggel lehetne megoldani. (1)

3. Az egyházzenei és énekeskönyvi reformot csak megalapozott és folyamatos tudományos munkával szabad véghezvinni, valamint a továbbiakban azt folyamatosan gondozni kell. Három kör kiépítése szükséges:

- egy szűkebb munkatársi kör létrehozása és összetartása;
- szélesebb átfogású egyházzenei társaság létrehozása és színvonalas szakmai folyóirat alapítása;
- az egyházi közvélemény és a széles nagyközönség tájékoztatása, olcsó hangjegyes kiadványok, énekfüzetek kiadása:

... szükséges és üdvös a részletmunkák végzésére alkalmas munkatársak közös keresése, nyilvántartásba vétele, az elkallódástól megmentése (4)

A himnológiai tudomány és az egyházi ének- és zenetudomány művelését előmozdítandó protestáns egyházzenei társaságot kell létesíteni, ezt népszerűsíteni, valamint egy színvonalas folyóiratot alapítani, mely hangjegyeket is tartalmaz és a zeneileg műveltebb laikusokat is érdekli. (4)

Énekeskönyvünk reformjával szorosan összefügg még

1. a himnológiai és egyházzenei tudományos és alkotó munkásság felkarolása és fenntartása,
2. református, vagy protestáns egyházzenei társaság létesítése,
3. népszerű felvilágosító iratok létrejöttének elősegítése teljesen az énekreform szellemében, és a tárgy teljes ismeretében készülő olcsó, hangjegyes kiadások készítése. ...
5. Egyházzenei folyóirat, valamint a nagyközönség és egyházi munkások részére készült úgyszintén tudományos szakkönyvek kiadása. (5)

4. Az evangélikus és református énekeskönyv párhuzamosan folyó megújítási munkálatai érdekében szükséges a két felekezet egyházzenei és himnológusai közötti szoros együttműködés a közös magyar törzsanyag egységes közlése érdekében:

Az új magyar ref. énekeskönyv szerkesztésébe nem foghatunk bele addig, amíg a válogatás anyagát tartalmazó területeket bizonyos rendszerezéssel fel nem mérjük. (5)

... az állandó érintkezést fontos fenntartani, és mielőbb megállapítani annak a kategóriák szerint külön számba vehető magyar és külföldi reformáció előtti és reformációs, egyéb régi és újabb anyagnak a keretét, amely a két egyház majdani énekeskönyvében, mint közös törzsanyag szerepelhet. (4)

5. Az énekeskönyvi reform teljes értékűen nem mehet végbe liturgiai reform nélkül. Ennek során figyelembe kell venni a külföldi protestáns egyházakban végbemenő liturgiai reformokat és a magyar reformáció liturgiai örökségét:

... már régóta szerettem volna nézetemet a szükséges liturgiátörténeti tanulmányok és összehasonlítások után részletesen összefoglalni és lerögzíteni. ... ennek szintén rövidesen sorra kell kerülni. ... az énekeskönyv reformjával kapcsolatosan istentiszteleti reform is jöjjön. (2)

Figyelemre méltó, hogy újabban a külföldi evangéliumi egyházak életében itt is, ott is olyan liturgiai törekvések bontakoznak ki, amelyek mellett nem mehetünk el éppen mi, akiknek olyan nagy szükségünk van a gyülekezeti ének felfrissítésére, és a megfrissült ének kultusz- és lélegzadagító hatására. (5)

... igen mélyreható, reformátori szellemű, sőt, magánvéleményem szerint a genfi példákon túl, bizonyos értelemben a XVI. századvégi reformációs örökségig visszanyúló liturgiai reform bevezetése is szükséges lenne.

A megújítandó magyar református liturgiában általában legalább annyi lehetőség szeretnék látni a gyülekezet aktív részvételére, mint amennyi liturgiai ténykedésben ma úgyszólván kizárólag csak a liturgus „van érdekelve”, tehát: sokkal több, és egyrészt az istentisztelet alkatrészeihez simulóbb, másrészt az egyházi év alkalmai és az ezeknek megfelelő igehirdetés hangsúlyozására is alkalmazhatóbb éneklést: minden alkalommal az Apostoli Hitvallás és a Miatyánk fennhangon való együttes mondását; az istentisztelet első felében legalább a Confiteor, Kyrie, Absolutio és Gloria összevonásából keletkező, a jelenlegi erdélyi liturgiánál kihangsúlyozottabb és kötöttebb részt és még néhány, az istentiszteletet gazdagító és reformációs, sőt reformáció előtti gyökerekből táplálkozó változtatást. (2)

... mindkét egyház istentiszteleti ténykedéseiben fokozott lehetőség adódjék a szétválás előtti, közös reformációs istentisztelet ... magyar elemeinek felélesztésére. (4)

6. Az új éneknagy, de különösen a zsoltárok kihasználtsága érdekében útmutató jelleggel szükséges lenne nemcsak az éneklés rendjének, hanem tematikájának szabályozása is:

Sokat gondolkodom azon is, hogy miként lehetne a genfi zsoltárokat istentiszteleti rendünkbe úgy beépíteni, hogy minden istentiszteleten különleges hely

biztosíttassék a zsoltáréneklésnek. Enélkül zsoltáraink ismét és mindörökké csak egyhatod-hetedrészükben fognak szeszélyesen „műsorra” kerülni. ... (2)

Ennyire változatos, és tartalmának jelentős részében ennyire ismeretlen énekeskönyv anyagát a mai átlagos magyar református gyülekezet ... semmiképpen sem tudja kellőképpen kimeríteni, kihasználni. Evégből talán nem volna célszerűtlen meggondolni, hogy mimódon lehetne elősegíteni, sőt bizonyos mértékig előírni énekeinknek a mindenkori és mindenfajta istentisztelet rendjében való mentől változatosabb és teljesebb kiaknázását. ... célszerű volna valamilyen zsoltárperikópa rendet kidolgozni, egyelőre fakultatíve. ... Mindenfajta istentiszteletre, temetésre is ki lehetne dolgozni a változó, de kötött és a teljesen szabad éneklés helyét és rendjét. Az előbbinek már említett módon elkészítendő tervét bizonyos határidőig fakultatíve bevezetni, ennek letelte után egységesen kötelezővé tenni. ... az istentisztelet rendjébe való beillesztés módját tekintve pedig a reformátori magyar istentiszteleti rend példáit lehetne figyelembe venni.

*

A fenti megjegyzések és útmutatások egy igen átgondolt egyházzenei-liturgiai koncepciót tárnak fel előttünk. A tervezet egyes pontjai csak a mögöttünk álló évtizedben valósulhattak meg, más részei ma is éppen olyan időszerűek és megoldás után kiáltóak, mint immár több, mint ötven évvel ezelőtt. Vajon lesz-e bátorságunk és lehetőségünk a jövőben továbblépni a Csomasz Tóth Kálmán által kijelölt úton?